

Doormodderen in de polder of bouwen van luchtkastelen?

Slotreactie op Wolff & Maris

Wibren van der Burg¹

Nog een nieuwe ronde in dit nu toch wel wat uitgekauwde debat? Met enige tegenzin dan maar, ook omdat ik in de reactie weinig nieuws tegenkom. Ik richt mij op twee punten: het wederzijds verwijt van onjuiste weergave van elkaars posities en de drie vragen die Wolff en Maris stellen.

Eenzijdige karikaturen

Ik stelde, en word door deze reactie daarin bevestigd, dat Wolff en Maris mijn opvattingen onjuist en karikaturaal weergaven; zij menen dat dit niet zo is. Voor de meeste lezers is een dergelijk welles-nietes spelletje weinig interessant. Laat ik het toespitsen op één voorbeeld, namelijk de vier punten van hun stappenplan dat Wolff en Maris als alternatief presenteerden. In deze reactie gaan ze opnieuw hierop in. Ik citeer: "Van der Burg voert dit stappenplan in zijn repliek op als het meest absurde voorbeeld van onze 'verdraaiingen van zijn opvattingen', waarbij we ideeën die hij zelf onderschrijft tegen hem gebruiken: 'Drie van de vier stappen vormen ongeveer de kern van mijn eigen proefschrift' (p. 57). Dat mag zo zijn, maar dit pleit nog steeds tegen zijn huidige contextualisme. (...) Je kunt ons stappenplan lezen als een oproep aan Van der Burg om terug te keren naar zijn oorspronkelijke betere Ik."

Met Diederik Samsom in een van de verkiezingsdebatten zou ik kunnen zeggen: "Nu doet u het weer". Want Wolff en Maris citeren slechts de helft van mijn oorspronkelijke zin. Die luidde namelijk: "Drie van de vier stappen vormen ongeveer de kern van mijn eigen proefschrift *en zou ik ook na twintig jaar, met uitzondering van één zin uit hun toelichting die verwijst naar het politiek liberalisme², onverkort voor mijn rekening kunnen nemen.*"³

- 1 Het onderzoek voor dit artikel is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van het NWO-programma Conflict en veiligheid voor het onderzoeksproject *Herijking van politieke filosofie en recht: recht doen aan dynamiek en hybride identificaties*.
- 2 Overigens, ter vermijding van misverstanden: ook in 1991 zou ik die zin over het politiek liberalisme niet voor mijn rekening hebben genomen.
- 3 Het gecursiveerde gedeelte wordt door Wolff en Maris weggelaten. In een voetnoot vermeldde ik dat de vierde stap weliswaar niet in mijn proefschrift stond, maar wel door mij werd en wordt onderschreven.

Als zij de volledige zin hadden geciteerd, was meteen duidelijk geweest dat hun reactie de plank volledig missloeg. Er is *inhoudelijk* geen wezenlijk verschil tussen mijn opvattingen rond deze vier stappen twintig jaar geleden en mijn huidige opvattingen. De vier genoemde stappen zijn, zowel toen als nu, de kern van mijn politiek-filosofische visie. Ze kunnen dus niet als een *alternatief* worden gepresenteerd voor mijn huidige opvattingen omdat ze daarmee *identiek* zijn. Ze kunnen evenmin de basis zijn voor een oproep terug te keren tot mijn 'oorspronkelijke betere Ik', omdat op deze vier punten mijn 'Ik' onveranderd is gebleven.⁴ Kortom, het selectief citeren suggereert ten onrechte een tegenstelling tussen mijn opvattingen van toen en die van nu en bovendien ten onrechte een tegenstelling tussen de opvattingen van Wolff en Maris en die van mij.

Met alle respect, maar dit selectief bronnengebruik is wetenschappelijk onder de maat. Als Wolff en Maris menen dat het door mij gecursiveerde gedeelte geen goede weergave is van mijn huidige opvattingen, dan dienen ze aan te tonen dat ik mezelf tegenspreek. Dat kan soms een terechte kritiek zijn op auteurs. Maar wat in de wetenschap niet mag, is een uitdrukkelijke stellingname van iemand weglaten in een citaat en vervolgens in de kritiek negeren dat hij het gezegd heeft. Het weglaten van onwelgevallige onderzoeksgegevens is in empirische wetenschappen een vorm van wetenschappelijk wangedrag. Mijns inziens is het bewust weglaten van relevante delen van een citaat (om aldus de geciteerde ten onrechte te kunnen aanvallen) bijna even dubieus als het weglaten van onderzoeksgegevens. Alleen valt dit gelukkig gemakkelijker te controleren.

Wolff en Maris verwijten mij op hun beurt ook onjuist citeren. Ik heb gezegd dat in het Rawlsiaanse denken neutraliteit een fundamentele norm is, terwijl het bij mij een intermediair ideaal is. Zij stellen dat het voor hen geen fundamentele norm is, want hun fundamentele norm is gelijk respect. Hier hebben zij onzorgvuldig gelezen. Ik schreef niet *de* fundamentele norm, maar *een* fundamentele norm, waarmee ik bedoelde een norm op het niveau van wat Rawls

- 4 Voor alle duidelijkheid: mijn huidige meer contextualistische en pluralistische methode verhindert mij evenmin als de meer Dworkiniaanse benadering in mijn proefschrift niet om deze vier stappen in deze volgorde te doen. Alleen gaat er in beide gevallen aan vooraf dat eerst het fundamentele ideaal van gelijke zorg en respect wordt geformuleerd op basis van een kritische reconstructie van de impliciete idealen van het staatsrecht en van onze politieke praktijken (oratie 2009), resp. van de in de literatuur over democratietheorieën breed gedeelde uitgangspunten (dissertatie 1991). Vgl. Wibren van der Burg, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur* (oratie Rotterdam), Den Haag: BJU 2009 en idem, *Het democratisch perspectief. Een verkenning van de normatieve grondslagen der democratie* (dissertatie Utrecht), Arnhem: Gouda Quint 1991. Bovendien gaan we in een reflectief evenwichtsproces (dat ik toen én nu verdedig) voortdurend heen en weer tussen abstractie en afleiding. Er is dus geen eenmalige deductieve afleiding uit een algemeen ideaal zoals in het eigen stappenplan van Wolff en Maris, maar evenmin is er alleen een richting van concreet naar algemeen, zoals in het vierstappenplan dat ze mij toeschrijven.

noemt de 'constitutional essentials'. Het is dus fundamenteel in tweeërlei zin, namelijk op een hoger abstractieniveau dan het concrete beleid en van een hoger gewicht dan een afgeleide norm. In dit artikel bevestigen zij opnieuw mijn lezing dat voor hen neutraliteit zich op dat niveau afspeelt: "Op constitutioneel niveau moet de exclusieve neutraliteit dus doorslaggevend zijn."⁵ Daarnaast (en daarvan afgeleid) is het voor hen ook een norm op meer afgeleid beleidsniveau. Voor het Nederlandse staatsrecht is het echter geen wezenlijke constitutionele norm, maar een ondergeschikte norm; in mijn eigen opvatting sluit ik op dit punt aan bij het Nederlandse staatsrecht. Ik meen dus dat ik (in de zin waarin ik het begrip fundamentele norm heb gebruikt) terecht stel dat door hen neutraliteit als een fundamentele norm wordt gezien.

Inhoudelijke argumenten

De auteurs verwijten mij dat ik niet inging op hun inhoudelijke argumenten. Dat heb ik niet gedaan om twee redenen. De eerste was dat de auteurs een stroman aanvielen en ik me dus niet aangesproken voelde door hun argumenten. De tweede was dat zij, hoewel ik in mijn eerste artikel expliciet had gesteld dat de argumenten in twee andere publicaties te vinden waren, niet de moeite namen om in te gaan op de uitgebreidere argumentatie in die publicaties. Ze stelden simpelweg dat de summiere samenvatting die ik in het korte bestek van het *F&P*-artikel had gegeven te mager was. Dat was nogal logisch, want die samenvatting was ook niet bedoeld als zelfstandige argumentatie.

Deze keer formuleren zij drie hoofdbezwaren:

- (1) Mijn opvatting zou een "incoherente hutspot" zijn, ook gekarakteriseerd met termen als "grabbelton", "willekeur" en "onnavolgbaar selectief".
- (2) Mijn opvatting zou empirisch achterhaald zijn.
- (3) Mijn opvatting is ondoeltreffend en biedt onvoldoende houvast, ook omdat ik zelf aangeef dat ik er niet goed uitkom.

Ad 1. Het is heel gemakkelijk om een coherente theorie te formuleren – zolang men zich niets van de werkelijkheid of het geldende recht aantrekt. Maar helaas: het recht is niet altijd coherent, de samenleving is niet slechts onder één simpele noemer te brengen, en de burgers zijn onderling sterk verdeeld en hebben vaak intern tegenstrijdige opvattingen. Ik vind het de opdracht van praktisch filosofen om die spanningen serieus te nemen. Dat betekent dat je

5 In Cees Maris en Tim Wolff, "Poor Man's Rawls", *F&P* 32 (2011) 1, pp. 69-86, op p. 85 suggereren zij bijvoorbeeld dat het individueel kiesrecht voortvloeit uit exclusieve neutraliteit. In zijn proefschrift *Multiculturalisme & Neutraliteit* (Amsterdam: Vossiuspers 2005), p. 153 wordt door Tim Wolff zelfs de beperkingsleer van grondrechten getoetst aan neutraliteit. Dat betekent dat neutraliteit voor hen een eis is die fundamenteeler is dan de grondrechten, en daarnaast ook op concreter niveau een rol speelt.

als rechtsfilosoof je vertrekpunt bij het geldende recht neemt, omdat in een juridisch debat je niet kunt doen alsof we hier een perfect ideaal rechtssysteem hebben (of een Amerikaanse constitutie); het geldende recht heeft nu eenmaal gezag. Dat betekent bovendien dat je veranderingen in de samenleving serieus neemt (en dus ook je opvattingen her ziet als die veranderingen, daar aanleiding toe geven – zie hieronder). Dat betekent ten slotte dat je in dialoog gaat met de burgers en hun opvattingen en die zijn nu eenmaal in overgrote meerderheid geen aanhangers van Rawls, Habermas of welke filosoof dan ook.⁶

Deze contextuele vertrekpunten zijn niet doorslaggevend. Zij moeten op zoveel mogelijk verschillende manieren aan kritiek worden blootgesteld. Bij democratie hoort dat je de opvattingen van burgers serieus neemt, ook door ze te bekritisieren. De politieke en juridische praktijk zit vol compromissen en inconsistenties, die door filosofen steeds weer blootgelegd en bekritiseerd kunnen worden. Zij moeten daarom een kritische reconstructie geven die zowel recht doet aan alle contextuele factoren als aan de kritische perspectieven.

Wat betekent dit nu voor normatieve politieke theorie? Ik ontken dus niet de legitimiteit van ideaal-theoretische exercities als die van Rawls, integendeel. Alleen zijn ze niet zonder meer bruikbaar in actuele politieke debatten. In een juridische context hebben ze geen enkel gezag, in onze verre van ideale samenleving zijn ze niet direct toepasbaar zonder nadere vertalingen en transformaties, en voor veel burgers zijn ze gewoon niet overtuigend. Daarom kies ik voor een beoefening van de politieke theorie waarin ik zo goed mogelijk probeer te expliciteren hoe ik verschillende vertrekpunten combineer en bekritisiseer. Maar het nadeel van zo'n kritisch-hermeneutische of pragmatische benadering is dat inderdaad geen keiharde deductieve argumentatie mogelijk is.

Als de auteurs dat een incoherente hutspot willen noemen, het zij zo. Omdat reflectief evenwicht een regulatief ideaal is dat in de politieke werkelijkheid (anders dan in de studeerkamer van de filosoof) nooit echt bereikt wordt, is incoherentie onvermijdelijk. Sommige van de stappen (zo niet alle) die ik maak in dat proces van kritische reconstructie zijn bekritisiseerbaar, maar dat is iets anders dan dat ze willekeurig zijn. Een politiek filosoof kan slechts die stappen zo goed mogelijk beargumenteren zodat lezers zelf kunnen bepalen hoever ze meegaan met de auteur.

Ad 2. Mijn opvattingen zouden al decennia achterhaald zijn door de praktijk die volstrekt individualistisch geworden zou zijn. Wolff en Maris gaan blijkbaar

6 Wat mij vaak verbaast bij filosofen die zich vooral op één auteur baseren, is dat zij er altijd van uitgaan dat hun filosoof het enige juiste kader biedt. Met alle waardering voor het werk van Rawls (en voor dat van Singer, Sen, Habermas, of wie men maar wil): waarom zou dat gezaghebbend zijn in concrete debatten? Gezien de tekortkomingen van alle normatieve theorieën lijkt me het verwijt van willekeur eerder op zijn plaats wanneer men slechts één filosoof als uitgangspunt neemt dan bij een beroep op de 'grabbelton' van het Nederlandse staatsrecht die in ieder geval nog het resultaat is van een samenspel van een groot aantal actoren.

nog steeds uit van de klassieke seculariseringstheorie, die tegenwoordig door nog slechts weinig sociologen wordt verdedigd. Het is misschien nieuws voor hen, maar niet alle Nederlanders wonen of werken in de seculiere grachten-gordel. De meerderheid van de Nederlandse kinderen gaat naar confessionele scholen; in veel plattelandsgemeenten zijn christelijke partijen en organisaties nog invloedrijk. Tot voor kort waren ChristenUnie, CDA en SGP van cruciaal belang in de nationale politiek, en dat kan altijd weer terugkomen. Daarnaast zijn er nieuwe religieuze groepen zoals moslims en evangelische christenen (vaak migranten) die niet in het verhaal van de seculiere samenleving passen. Het recht erkent bijvoorbeeld wel degelijk sociale grondrechten en individuele rechten met een collectieve dimensie.⁷

We kunnen onze samenleving naar mijn overtuiging daarom beter kenschetsen als een gemengde postseculiere samenleving.⁸ Er is een grote seculiere individualistische meerderheid; daarnaast zijn er nog kleinere religieuze groepen met een afwijkend karakter. Sommige daarvan zijn te analyseren in termen van de klassieke verzuiling. Dat geldt vooral voor orthodoxe calvinisten, die als een reformatorische mini-zuil kunnen worden gezien. Daarnaast zijn er groepen zoals moslims en migrantenchristenen die niet goed in het schema van de verzuiling passen. Voor een deel is dat omdat ze doorgaans ook nog in tal van kleinere etnische groepen zijn onderverdeeld, voor een deel omdat ze hybride identiteiten ontwikkelen. Juist die hybride identiteiten maken het lastig om nog de traditionele categorieën van de verzuiling te hanteren.

Dat verklaart ook sommige verschillen tussen mijn proefschrift en mijn zekende opvattingen nu. In 1991 was de verzuiling nog volop aanwezig. Mijn Rotterdamse onderzoek sinds 2008 is erop gericht om juridische en politiek-filosofische kaders te ontwikkelen die aan beide aspecten van de postseculiere samenleving tegemoetkomen, die recht doen aan zowel de seculiere meerderheid als aan de religieuze minderheden. Soms zijn daarvoor inzichten uit de verzuiling bruikbaar, soms niet. Soms is doelgroepenbeleid zinvol, soms niet. Een mooi voorbeeld geeft een artikel in *de Volkskrant*, dat beschrijft hoe in Rotterdam het doelgroepenbeleid overboord is gezet, maar soms toch ook behoefte bestaat aan een etnisch specifieke benadering: "Bijvoorbeeld om de jeugd-criminaliteit onder Marokkanen terug te dringen, Pakistanen uit hun maatschappelijk isolement te halen of obesitas bij Turkse kinderen aan te pakken."⁹

7 Wolff en Maris schrijven dat ik pleit voor *groepsgeïdentificeerde rechten*. Dat is juist voor zover ze daarmee bedoelen dat ik rechten erken met een *collectief karakter*, zoals het recht om de godsdienst te beleven binnen collectieve praktijken of om onderwijs in de Friese taal te krijgen. Maar sinds mijn proefschrift heb ik consequent betoogd dat de normatieve *grondslag* voor die rechten individualistisch is. Die nuance gaat blijkbaar aan Wolff en Maris voorbij.

8 Uitgebreider hierover: Wibren van der Burg, "Homogeniteit versus diversiteit – schuivende verhoudingen", *Religie & Samenleving* 5 (2010) 2, 103-123.

9 Janny Groen, "Integratie nieuw stijl slaat aan: Minderhedenbeleid Kleurenblind", *de Volkskrant* 13 oktober 2012.

Daarom is het werk van Anne Phillips in mijn zoektocht zo bruikbaar omdat zij pleit voor aandacht voor culturele en andere identiteiten zonder die identiteiten op een essentialistische manier te benaderen.

Zowel in de bestuurlijke praktijk als in de politieke theorie is het dus zoeken naar de manier om gerechtvaardigd en effectief beleid te ontwikkelen voor de postseculiere Nederlandse samenleving. Voor Wolff en Maris lijkt het simpel: Nederland is de verzuiling helemaal voorbij en dus volstaat een puur seculier individualistisch kader. Helaas is de werkelijkheid niet zo simpel.

Ad. 3. Daarmee heb ik eigenlijk al het derde punt gehad. Ik erken het volmondig: ik worstel nog steeds met de thematiek en ontwikkel gelukkig nog regelmatig nieuwe inzichten. Dat is, zo heb ik ooit geleerd, de kern van het doen van onderzoek. In alle discussies tijdens lezingen en workshops met burgers en beleidsmakers die ik de afgelopen jaren heb gevoerd, blijkt dat ook zij worstelen met de weerbarstige werkelijkheid. Een eerste stap is om te verhelderen waarom die werkelijkheid zo ingewikkeld is, en waarom recht en politieke theorie er moeite mee hebben. Een tweede stap is dat je normatieve kaders aanreikt die in ieder geval deels kunnen helpen om verantwoorde keuzes te maken. Uit de reacties blijkt dat de meeste ambtenaren en politici juist waarderen dat de kaders die ik aanreik niet heel strikt zijn.¹⁰ Daardoor blijft er ruimte voor een eigen normatieve afweging in het licht van specifieke eisen van de concrete probleemsituaties. Bovendien hebben ze liever dát dan een theoretisch schijnhouvast dat niet werkt.

Wolff en Maris menen ook dat mijn theorie "geen garantie biedt tegen machtsmisbruik". Daarin hebben ze helemaal gelijk. Een theorie biedt nooit garanties. Ook Rawls' theorie doet dat alleen in de dromen van zijn aanhangers; het is een prachtig luchtkasteel, maar zonder veel praktische relevantie. Het recht kan wel garanties bieden voor minderheden, samen met een bepaalde bestuurlijke en politieke cultuur. Wil een liberaal-democratische theorie effectief zijn en bijdragen aan een goede bescherming van burgers, dan is dus vereist dat zij deels aansluit bij het geldende recht, bij de politieke traditie en bij de opvattingen van burgers, en deels juist kritische distantie betracht. Dat is het spanningsveld waarin ik mij met mijn onderzoek wil bewegen, en dat komt soms neer op pragmatisch doormodderen zolang er nog geen betere theoretische kaders zijn ontwikkeld. Maar beter dat dan mijn vertrouwen stellen op luchtkastelen.

10 De auteurs verwijten mij dat ik geen concrete beleidsadviezen aanreik. Verbazingwekkend, gezien het feit dat ik in mijn oratie en andere publicaties allerlei concrete voorbeelden heb behandeld. Daarnaast heb ik de afgelopen jaren tal van lezingen gehouden en aan workshops voor ambtenaren en politici bijdragen geleverd. Alleen, het zij herhaald, leek me het artikel over de verheldering van het theoretisch debat in *Filosofie & Praktijk* niet de plaats om de normatieve discussie te herhalen, noch om op die concrete voorbeelden uitgebreid in te gaan.